

AZƏRBAYCANDA DİN TƏHSİLİ

*i.ü.f.d. Ceyhun Məmmədov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun rektoru
ceyhunmammadov@ait.edu.az*

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın din təhsilinin tarixindən bəhs edilir. İslamın Azərbaycanda yayıldığı dövrdən bölgədə müxtəlif mədrəsələrin fəaliyyətə başladığı, burada bir çox tanınmış şəxsiyyətlərin yetişdiyi, Azərbaycan alimlərinin islam mədəniyyətinə böyük töhfələr verdiyi vurğulanır. Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra mədrəsələrin fəaliyyətinə məhdudiyətlərin tətbiq edildiyi, sovet hökuməti qurulduqdan sonra isə onların işinin tamamilə dayandırıldığı, bir çox din aliminin qətlə yetirildiyi qeyd olunur. Repressiya illərindən sonra, xüsusən, SSRİ-nin süqutuna yaxın Buxara (Özbəkistan), Səmərqənd (Özbəkistan), Kazan (Tataristan) və Sovet İttifaqının digər şəhərlərində din elmlərinin tədris olunduğu təhsil mərkəzlərinin yaradıldığı, SSRİ-nin müsəlman əhalisinin, o cümlədən azərbaycanlıların din təhsili almaq üçün bu mərkəzlərə üz tutduqları bildirilir. Eyni zamanda, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, ölkəmizdə din sahəsinə böyük qayğı göstərildiyi, yeni təhsil müəssisələrinin fəaliyyətə başladığı barədə məlumat verilir.

Açar sözlər: tarix, təhsil, mədrəsə, islam, alim, müstəqillik

Giriş

Avropa ilə Asiyanın qovşağında yerləşən Azərbaycan qədim dövrlərdən müxtəlif dinlərə və mədəniyyətlərə mənsub insanların yaşadığı məkan olmuşdur. Dünyanın müxtəlif bölgələrində təqib və işgəncələrə məruz qalaraq Azərbaycana pənah gətirən müxtəlif dinlərin nümayəndələri burada daimasülh, qarşılıqlı anlaşma və əmin-amanlıq şəraitində yaşamışlar.

İslamdan əvvəlki Azərbaycanda zərdüştlük, yəhudilik və xristianlığa aid bir sıra dini təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan ərazisində İslam yayıldıqdan sonra, sözügedən sahədə yeni bir mərhələyə qədəm qoyuldu – İslam elmləri tədris olunan təhsil müəssisələri fəaliyyətə başladı.

Bir çox müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da din təhsili və dini tədris müəssisələrinin yaranması İslamın bu bölgədə yayıldığı ilkin dövrlərə təsadüf edir. Bu, İslamın elmə və biliyə verdiyi yüksək dəyərlə bağlı idi.

İslamın elmə verdiyi önəm

İslam meydana gəlib təşəkkül tapdığı gündən müsəlmanları elm öyrənməyə, savadlı və bilikli olmağa, elm uğrunda çətinlik və məşəqqətlərə dözməyə təşviq etdi, bilikli insanların biliksiz insanlarla müqayisədə Allah qatında üstün və daha fəzilətli olduğunu bəyan etdi (Paşazadə 1991, 113).

Qurani-Kərimin ilk ayələri “oxumaq” və “qələm” sözləri ilə başlayır, bir çox ayələrdə isə Allah-Taala insanlara düşünməyi, fikirləşməyi, ağıl, təfəkkür sahibi olmağı, mövhumat və cəhalətdən uzaqlaşmağı tövsiyə edir (Məmmədəliyev 2005, 7).

Qurani-Kərimdə elmin və savadlanmanın vacibliyinə diqqət çəkmək məqsədilə “elm” sözü 80, elmlə bağlı digər sözlər 100, “ağıl” sözü 16, ağılla bağlı digər sözlər 49, “fikir” sözü 18, “anlamaq” sözü 21, “hikmət” sözü 20, “dəlil” sözü 7 dəfə işlədilib ki, bu da İslamın elmə və biliyə verdiyi dəyərin və önəmin göstəricisidir (القرضو 1991, 4).

İslamın ilkin dövrlərində məscidlər, eyni zamanda, təhsil müəssisəsi funksiyasını yerinə yetirir, müsəlmanlar elm öyrənmək üçün bu dini ocaqlara üz tuturdular.

Həzrət Məhəmmədin dönəmində müsəlmanlar Peyğəmbər məscidinin talvar hissəsinə toplaşır, xütbələri, moizələri dinləyərək biliklərini artırırtdılar ki, həmin insanları “əshabus-süffə” – talvar əhli adlandırırdılar. Beləliklə, “süffə” İslamda ilk təhsil müəssisəsi sayılır.

Məhəmməd Peyğəmbər “süffə” əhlinə zaman zaman nazil olan Quran ayələrini səbirlə izah edir, İslam dini ilə bağlı müxtəlif məsələləri izah edir, onların suallarını cavablandırır, maariflənmələrinə və elmi biliklərə yiyələnmələrinə çalışır, diqqət və qayğısını onlardan əsirgəməirdi (Məmmədov 2012, 69).

Tarixi mənbələrdə qeyd olunanlara əsasən, sonrakı dövrlərdə müsəlman dünyasında “Nizamiyyə” kimi məşhur mədrəsələr yaranmağa başlandı. “Nizamiyyə” mədrəsəsi, ilk olaraq, hazırda İran İslam Respublikasının ərazisində yerləşən Nişapur şəhərində inşa edildi. İraq ərazisində dünyaca məşhur İslam alimlərinin çalışdığı, ödənişsiz təhsil verən, tikintisinə 100 min dinar xərclənən yeni “Nizamiyyə” mədrəsəsinin fəaliyyətə başlaması müsəlman dünyasında əks-səda doğurdu. İsfahan, Rey, Herat, Bəsrə, Mərv, Mosul və digər şəhərlərdə yeni “Nizamiyyə” mədrəsələri fəaliyyətə başladı (Kazıcı 2003, 346).

Sözgedən mədrəsələrdə ərəb dili və ərəb qrammatikası, fars dili, məntiq, kəlam, fiqh, riyaziyyat, xəttatlıq, tarix və əbəbiyyat tədris edilirdi. Mərkəzə yaxın yerləşən şəhərlərdəki mədrəsələrdə yuxarıda sadalanan elm sahələri ilə yanaşı, yunan fəlsəfəsi, astronomiya, məntiq, natiqlik elmi, həndəsə, tibb, kimya və digər elmlər də öyrədilirdi.

Azərbaycanlı alimlərin islam mədəniyyətinə töhfələri

Qeyd etmək lazımdır ki, IX-XII əsrlərdə müsəlman Şərqiində elm və mədəniyyət həm sürətlə inkişaf edir, həm də əldə olunan nəticələr yüksək səviyyədə idi. Şərqi böyük mütəfəkkirlərindən hesab olunan Əbu Əli ibn Sina, Biruni, Əhbəri, Məsudi, əl-İstəxri, Rudəki, Firdovsi və ibn Rüşdün; qədim yunan filosoflarından Aristotel,

Platon və digər alimlərin yaradıcılıqları, fəaliyyəti ilə tanış olan Azərbaycan alimləri zəngin tədqiqatları ilə dünya mədəniyyətinin inkişafına böyük töhfələr vermişlər (“Azərbaycan tarixi” 1994, I, 326).

Maraqlıdır ki, məşhur ərəb səyyahı Yaqut Həməvi Şərqi böyük şəhərlərində təhsil alan, yaşayıb-yaradan onlarca azərbaycanlı alimin adını qeyd edir: Məkki ibn Əhməd ibn Sədəveyh əl-Bərdəi, Səid ibn Əluri əl-Əzdi, Əbu Abdullah Əhməd ibn Tahir Miyanəci, Həfs ibn Ömər əl-Ərdəbili, Əbdüləziz ibn Həsən Əbu Bəkr əl-Bərdəi (الحموي 1977, I, 380-381), Əbülməali Əbdülməlik ibn Əhməd əl-Beyləqani (الحموي 1977, I, 533), Əbu Zəkəriyyə Yahya ibn Əli Xətib Təbrizi, Qazi Əbu Salih Şüeyb ibn Salih Təbrizi (الحموي 1977, II, 13), Məhəmməd ibn Abdullah ibn Bəndar əl-Mərəndi, Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Musa əl-Mərəndi (الحموي 1977, V, 110), Cəfər ibn Məhəmməd ibn əl-Haris əl-Məraği (الحموي 1977, V, 93), Əbülvəlid Dərbəndi (الحموي 1977, I, 449), Əbu Həfs Ömər ibn Osman əl-Cənzi, Əhməd ibn İbrahim əl-Cənzi, Əbülfəzl İsmail ibn Əli Gəncəvi (الحموي 1977, II, 171-172).

Eyni zamanda, Əbdülhəsən Yaqub ibn Musa əl-Ərdəbili, Səid ibn Əmir əl-Bərdəi, Əbu Bəkr Hüseyn ibn Əli Yəzdani, Əhməd ibn Süleyman Təbrizi, Mir Hüseyn Şirvani, Bəhmənyar ibn Mərzban, Xətib Təbrizi və başqaları əzmkar, yorulmaz tədqiqatları sayəsində əldə etdikləri elmi nailiyyətləri ilə müxtəlif sahələrdə şöhrət qazanmışdılar (“Azərbaycan tarixi” 1994, I, 326).

Tarixən Azərbaycanda mövcud olmuş mədrəsələr

XII əsrdən başlayaraq Azərbaycanda İslam təşəkkül tapıb, daha sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bu mərhələ Azərbaycan mədəniyyətinin “qızıl dövrü” adlandırılır. Bu mərhələnin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti həmin dövrdə məscidlərin yanında fəaliyyət göstərən mədrəsələrdə sxolastik dini elmlərlə yanaşı, ərəb dilinin qrammatikası, təbabət, nücum, Şərq dilləri, ədəbiyyat, məntiq və digər fənlərin tədrisi idi.

XII-XV əsrlərdə Təbrizdə və Bakıda bir çox mədrəsə fəaliyyət göstərmişdir ki, bunlardan Təbrizdə “Qazaniyyə”, “Fələkiyyə”, “Şeyx Kəmaləddin Xocəndi”, “Dəməşqiyyə”, “Qazi Şeyx Əli” və digərlərini; Bakıda Şirvanşahlar sarayının “Şah məscidi” yanındakı Seyid Yəhya, Ərdəbildəki Şeyx Səfi tədris ocaqları kifayət qədər məşhur idi. Təbrizin şimal-şərqində yerləşən Rəbi-Rəşididəki universitet Yaxın və Orta Şərqi ən böyük təhsil ocaqları sayılırdı.

Məscid və şəxsi evlərdə fəaliyyət göstərən məktəb və mədrəsələrdə bütün inzibati və pedaqoji fəaliyyətə, əsasən, ruhanilər rəhbərlik edirdilər. Dövlət qurumları, bir qayda olaraq, tədris müəssisələrinə heç bir yardım göstərmirdi. Məktəb və mədrəsələr orada təhsil alan uşaqların valideynləri və ayrı-ayrı dövlətli şəxslərin ianələri hesabına, yaxud din xadimlərinin məktəbdənkənar fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər hesabına yaşayırdı. 1776-cı ildə hakimiyyətə gələn Nadir şah məktəbləri sonuncu dolanışıq mənbəyindən – vəqf torpaqlarından da məhrum etdi. Sonradan yerlərdə faktiki hakimiyyəti ələ keçirmiş xanlar həmin torpaqları öz

qanuni sahiblərinə – dini icmalara və onların məktəb mədrəsələrinə qaytarmaqdan imtina etdilər (Həsənov 2016, 28).

Azərbaycanda yaradılmış ilk məktəblər sırasında Şamaxının “Məlhəm” mədrəsəsinin adını çəkmək mümkündür. Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin əmisi dövrünün nüfuzlu xadimi həkim Kafiyəddin Ömər bu məşhur elm müəssisəsinin banisi olmuşdur.

Çar Rusiyasının Azərbaycanı işğalından sonra din təhsilinə münasibət

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğala məruz qaldığı dövrlərdə ölkədə ikipilləri təhsil sistemi mövcud idi ki, “məktəb” adlanan ilk tədris qurumlarında ibtidai təhsil, “mədrəsə” adlanan növbəti mərhələdə isə orta təhsil verilirdi. Mədrəsəyə daxil olmaq üçün məktəb təhsili zəruri və vacib idi. Hər iki pillədə dərslər, əsasən, fars və ərəb dillərində tədris olunurdu. Dərsləri din xadimləri aparır, tələbələrə şəriət, İslamın tarixi, fiqh, təfsir kimi ənənəvi din dərsləri ilə yanaşı, fəlsəfə, ədəbiyyat, məntiq, riyaziyyat, psixologiya və digər fənlər də keçilirdi.

Ölkəmizin bir çox tərəqqipərvər elm, maarif və mədəniyyət xadimi məhz məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən dini məktəblərdə müsəlman din xadimlərindən bəhrələnərək təhsil almışlar.

İlk dünyəvi xarakterli məktəblərin fəaliyyətə başlaması XIX əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir (qəza məktəbləri, realni gimnaziyalar və digərləri). Ümumilikdə müqayisə apardıqda, məktəb və mədrəsələrdə dərs yükünün əsas hissəsini İslamla bağlı fənlərin təşkil etdiyini görürük. Bununla yanaşı, şagirdlərə Nücum, Riyaziyyat, Ədəbiyyat, Məntiq, Fəlsəfə, Tarix, Coğrafiya və digər fənlər də öyrədilirdi.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın şimal hissəsi Çar Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra, din təhsilinin yeni mərhələsinə başlanıldı. Bu dövrdən etibarən, çətinliklə də olsa, alternativ dünyəvi təhsil sisteminin tətbiqinə başlanıldı. Mütərəqqi təhsilin təşkilini ləngidən əsas səbəblərdən biri, Çar üsul-idarəsinin Vətənimizə münasibətdə həyata keçirdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin mahiyyəti ilə bağlı idi. İşğalçı hakimiyyət Azərbaycanda qabaqcıl elmin, təhsilin geniş yayılmasında maraqlı deyildi. Başqa məqam isə mərkəzi hakimiyyətin ambisiyasından irəli gəlirdi, belə ki, yuxarı dairələr bütün təhsilin yerli müsəlman ziyalı təbəqəsinin əlində cəmləşməsi faktı ilə razılaşa bilməzdi. Sözügedən amilləri nəzərə alaraq, 1829-cu ildə Qafqaz məktəbləri haqqında Nizamnamə hazırlanıb, onun əsasında Gəncə, Şuşa, Nuxa, Şamaxı, Quba, Bakı, Naxçıvan, Ordubad, Qazax şəhərlərində qəza məktəbləri açıldı. Adıçəkilən məktəblərdə dünyəvi elmlərlə yanaşı, şəriət və dinlə bağlı fənlərin tədrisi nəzərdə tutulurdu. Humanitar elmlərin tədrisində isə xristian dəyərlərinin təbliğinə üstünlük verilirdi.

XIX əsrdə Şimali Azərbaycanın təhsil sistemində dini məktəblər nüfuz qazanaraq, əhəmiyyətli rol oynamağa başladı ki, tam olmayan məlumatlara görə, 1842-ci ildə Azərbaycanda 713 məktəb və mədrəsə mövcud idi. Burada 715 din xadimi və müdərri 7306 şagirdin təhsili ilə məşğul olurdu.

“Qafqaz” qəzeti bölgədəki maarif şəbəkəsinin geniş ərazini əhatə etdiyi haqqında yazırdı: “Nuxada qəza məktəbindən başqa, hər bir məscid nəzdində məktəb vardır ki, burada mollalar oğlan uşaqlarına tatarca savad öyrədirdilər... Hətta qadınların öz evlərində məktəbləri vardır ki, burada nəinki qızları, həm də oğlanları oxudurdular”. Azərbaycan ərazisində “Nina” Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən təsis olunmuş ilk qız məktəbində (1848-ci ildə Şamaxıda yaradılmış, 1860-cı ildə Bakıya köçürülmüşdür) bir sıra dünyəvi elmlə yanaşı, şəriət də tədris olunurdu.

Azərbaycan mütəfəkkirləri, maarifpərvər qüvvələr mahiyyət etibarilə yenitipli məktəblərin əleyhinə deyildilər, əksinə, onlar bir çox dəqiq və dünyəvi elmlərin tədris edilməsini müsbət dəyərləndirirdilər; məsələn: görkəmli Azərbaycan ictimai xadimi, şair A.Bakıxanov hələ 1830-cu ildə Rusiya Çarına müraciət edərək, Şimali Azərbaycan qəzalarında dünyəvi dərslərin tədris olunacağı məktəblərin açılmasını xahiş etmişdi. Ədib iki il sonra, hətta 20 müsəlman dünyəvi məktəbinin təsis olunması haqqında sənəd layihəsi hazırlamış və Qafqaz canişininə təqdim etmişdi. Əksər ziyalıların fikrincə, bu tip məktəblərdə Ana dilinə və şəriət dərslərinə ciddi fikir verilməli, Quranın tədrisi əsas ixtisas kimi götürülməli idi.

1906-cı ilin avqustunda keçirilən Azərbaycan Müəllimlərinin Birinci Qurultayında bu iki məsələnin zəruriliyinin qızğın müzakirələrə səbəb olması və müvafiq qərarların qəbul edilməsi heç də təsadüfi deyildi. Cənubi Qafqazda təhsillə bağlı məsələləri tənzimləyən Nizamnamələrdə (1829, 1853-cü illərdə qəbul olunmuşdur), Əsasnamələrdə (1872, 1874-cü illərdə qəbul edilmişdir), habelə XIX əsrin axırlarından təbiiqinə başlanılmış yeni dərs üsulu (dərsi üsuli-cədid) ilə bağlı rəsmi sənədlərdə də müsəlman məktəblərində şəriət dərslərinin keçirilməsi mümkün sayılırdı.

Dünyəvi elmlərin tədrisində çətinlik törədən əsas amillərdən biri həmin məktəblərin tələblərinə uyğun tədrisi təşkil edə biləcək kadrların hazırlanmasında ciddi problemlərin mövcudluğu idi. Bir çox hallarda isə belə məqsədlər üçün tanınmış din xadimləri dəvət olunurdular; məsələn: məşhur Qori Seminariyasında Ana dili və şəriət dərslərinin aparılması üçün Zaqafqaziya müftisi qazaxlı Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadə və salyanlı Şeyxülislam Abdüssəlam Axundzadə dəvət olunmuşdular (Həsənov 2016, 29).

Sovet hakimiyyəti illərində din təhsilinin vəziyyəti

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra dinlə bağlı bütün fənlərin məktəb proqramlarından çıxarıldığını, təlim-tədris prosesinin ateizm ideologiyası üzərində qurulduğunu, müşahidə edirik. İslahatçılıq xarakteri alan tədbirlər, təbii ki, ilk mərhələdə əhali tərəfindən birmənalı qarşılanmırdı. Valideynlər övladlarını məktəbə buraxmır, onlara evdə din dərsləri verməyə çalışırdılar. Lakin, bolşevik üsul-idarəsinin ötən əsrin 30-cu illərində başladığı sərt və dönməz siyasət nəticəsində, bu cür cəhdlərin qarşısı qətiyyətlə alındı və ölkəmizdəki bütün təhsil müəssisələrində 70 illik “ateizm” dövrü bərqərar oldu (Həsənov 2016, 30).

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra – XX əsrin 1920-ci illərindən başlayaraq – şəriət təhsilinin ləğv edilməsi, din xadimləri, mədrəsə müəllimlərinin repressiyaya məruz qalmaları nəticəsində, 70 il ərzində ölkəmizdə dini təhsil zəiflədi. Repressiya illərindən sonra, xüsusən, SSRİ-nin varlığının başa çatdığı illərdə – süqutuna yaxın, Buxara (Özbəkistan), Səmərqənd (Özbəkistan), Kazan (Tatarıstan) və İttifaqın digər şəhərlərində din elmlərinin tədris olunduğu təhsil mərkəzləri yaradıldı. SSRİ-nin müsəlman əhalisi, o cümlədən azərbaycanlılar din elmlərini öyrənmək üçün bu mərkəzlərə üz tuturdular.

Müstəqillik illərində Azərbaycanda din təhsili

Yenidən müstəqilliyinə qovuşan Azərbaycan dövlət-din sahəsində yeni mərhələyə qədəm qoydu. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev hakimiyyətə yenidən qayıtdıqdan sonra, din sahəsinə diqqət və qayğı artırıldı, məscid, kilsə və sinaqoqlar fəaliyyətə başladı. Ümummilli Lider Heydər Əliyev mütəmadi olaraq Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dini icma rəhbərləri ilə görüşür, qayğıları ilə maraqlanırdı.

Ulu Öndərin başladığı bu nəcib missiyanı sonrakı dövərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev böyük uzaqgörənliklə və uğurla davam etdirdi, ölkəmizdə yeni məscid, kilsə və sinaqoqlar inşa olundu, təhsil müəssisələri yaradıldı. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunda məhz Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondu öz fəaliyyətində xeyirxahlıq nəciblikdir qayəsini rəhbər tutaraq, dini ibadət ocaqlarının təmir, bərpa və inşasına xüsusi əhəmiyyət verir. Ümummilli Liderin adını şərəflə daşıyan Fondun xətti ilə son illər bir çox məscid, kilsə, sinaqoq təmir və bərpa olunmuşdur.

Azərbaycanda hazırkı dövərdə iki universitet ali dini təhsil verir – bunlar Bakı İslam Universiteti və Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin bazasında yaradılmış Azərbaycan İlahiyyat İnstitutudur. Bakı İslam Universiteti 1989-cu ildə ölkədə ilk rəsmi İslam tədris müəssisəsi kimi yaradılmış və iki il fəaliyyət göstərmiş Bakı İslam Mədrəsəsinin bazası əsasında formalaşmışdır.

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin Qazilər Şurasının qərarı ilə 1991-ci ilin yanvarında Bakı İslam Mədrəsəsi Bakı İslam İnstitutuna çevrilmişdir. İnstituta ilk qəbul imtahanları keçirilmiş və müvəffəq olan 20 gənc tələbə adına layiq görülmüşdür. Burada yalnız mədrəsəni bitirmiş gənclər oxumaq hüququ qazanmışlar. BİU-nun indiyədək, təxminən, 3 380 məzunu olmuşdur. Bakı İslam Universitetinin Zaqatala rayonunda yerli şöbəsi də fəaliyyət göstərir.

Universitetin müəllim heyətinin əksəriyyətini BİU-nu bitirmiş məzunlar təşkil edir. Təhsil ocağının pedaqoji kollektivini rektor, 1 prorektor, tədris şöbəsinin müdiri, 1 dekan, 3 kafedra müdiri, 1 metodist, 2 tyutor və müxtəlif ixtisaslar üzrə 58 müəllim təşkil edir. Ali tədris müəssisəsində ümumilikdə 23 fənn tədris edilir ki,

dünyəvi fənlərə nümunə olaraq Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Azərbaycan tarixi, Pedaqogika, İnformatika və kompüter texnologiyası, fars, ingilis, ərəb dillərini; Klassik ərəb ədəbiyyatı, Din psixologiyası, Din sosiologiyası, Din fəlsəfəsi, Dinlər tarixi, İslam ölkələri coğrafiyası, İslam fəlsəfəsi və Mülki müdafiəni göstərmək mümkündür (Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin bülleteni № 12001, 10).

Azərbaycanda ali dini təhsil verən digər müəssisə Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsi olmuşdur ki, 1992-ci ildən fəaliyyətə başlayıb. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun strukturuna daxil edilənə qədər, fakültədə İslam elmləri və Dillər kafedrası fəaliyyət göstərir, ilahiyyatçı, ərəb dili müəllimi və tərcüməçi ixtisasları üzrə kadrlar hazırlanırdı.

Beşillik təhsil verən fakültə fəaliyyətə başladığı dövrdən, burada dini fənləri Türkiyə Cümhuriyyətinin Diyanət İşləri Vəqfi tərəfindən göndərilmiş ixtisaslı müəllimlər; xarici dil və digər humanitar fənləri isə yerli mütəxəssislər tədris edirdilər. Son illərdə bütün fənlər yerli mütəxəssislər tərəfindən tədris edilirdi.

1992-1998-ci illər aralığında fakültəyə qəbul olunmuş tələbələr birillik hazırlıq kursu keçmək üçün Türkiyə Cümhuriyyətindəki universitetlərin ilahiyyat fakültələrinə göndərilmişlər. İndiyədək fakültənin 870 məzunu olmuşdur.

Fəaliyyətə başladığı dövrdən təhsilini magistratura və doktorantura pillələrində davam etdirmək üçün fakültənin 25-ə yaxın məzunu Türkiyəyə göndərilmişdir. Onlardan, təxminən, 10 nəfəri təhsilini başa vurub Azərbaycana qayıtmış, İlahiyyat fakültəsində müəllim kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Fakültənin xətti ilə çoxlu sayda ilahiyyatçı təhsilini davam etdirmək üçün Türkiyəyə göndərilmişdir. Fakültənin pedaqoji kollektivində 1 akademik, 6 ilahiyyat, 5 filologiya üzrə fəlsəfə doktoru çalışırdı.

BDU-nun İlahiyyat fakültəsində dini fənlərlə yanaşı, dünyəvi fənlər də öyrədilirdi ki, bunlardan Azərbaycan tarixi, din sosiologiyası, din fəlsəfəsi, dinlər tarixi, din psixologiyası, məntiq, informatika, İslam ölkələri coğrafiyası, ümumi ərəb dilçiliyi, mülki müdafiə, ingilis, ərəb, fars və türk dilləri xüsusi qeyd edilməlidir. Fakültədə tədris edilən fənlərin ümumi sayı isə 25 olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 9 fevral 2018-ci il tarixdə Sərəncamı ilə ölkəmizdə yeni təhsil müəssisəsi – Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu yaradılmış və Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsi bu İnstitutun strukturuna daxil edilmişdir. 2018-ci ildə Azərbaycan İlahiyyat İnstitutuna iki istiqamət – İslamşünaslıq və Dinşünaslıq üzrə qəbul keçirilmişdir. İslamşünaslıqda din xadimləri, Dinşünaslıqda dinşünaslar hazırlanacaqdır. Hazırda İnstitutda bakalavr və magistratura səviyyəsində 109 tələbə təhsil alır. İnstitutda 1 fakültə – İlahiyyat; 3 kafedra – Dillər və ictimai fənlər, Dinşünaslıq, İslamşünaslıq fəaliyyət göstərir.

İnstitutu bölgənin ən güclü din təhsili müəssisələrindən birinə çevirmək başlıca məqsədlərdən biridir. Bu istiqamətdə Türkiyə, İran, Avropa ölkələri və Amerika Birləşmiş Ştatlarının təcrübəsi öyrənilir. Gələcəkdə İnstitutda elmi tədqiqat

mərkəzlərinin, rus, ingilis və ərəbdilli qrupların yaradılması, yəhudilik və xristianlıq üzrə mütəxəssislərin hazırlanması da nəzərdə tutulur.

Eyni zamanda, Azərbaycanda hazırda 3 – Əliabad, Şəki və Şəbnəm qız mədrəsəsi fəaliyyət göstərir. Gələcəkdə bölgələrdə yeni mədrəsələrin açılması planlaşdırılır.

Nəticə

Yuxarıda qeyd olunanlar Azərbaycanda qədim dövrlərdən müxtəlif din tədrisi müəssisələrinin fəaliyyət göstərdiyini, burada bir sıra tanınmış şəxsiyyətlərin yetişdiyini, Azərbaycan alimlərinin islam mədəniyyətinə böyük töhfələr verdiyini, müasir dövrdə ölkəmizdə din təhsilinə və dini marifləndirmə işinə xüsusi önəm verildiyini göstərir.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkədə yeni din tədrisi müəssisələri yaradılmış, dövlətin diqqət və qayğısı əhatə olunmuşdur. Yeni fəaliyyətə başlamış dini təhsil müəssisələrindən biri də Azərbaycan İlahiyyat İnstitutudur. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun yaradılması Azərbaycan din tarixində qəbul edilmiş ən ciddi qərarlardan biridir. İnstitutun qarşısında böyük vəzifələr durur. Vacib məsələlərdən biri dərin dini və dünyəvi bilikli, yüksək intellektli, zəngin dünyagörüşlü, müxtəlif xarici dil bacarıqlarına yiyələnən islamşünas və dinşünasların yetişdirilməsidir. Artıq bu istiqamətdə bir sıra işlər görülüb.

Yüksək nəticələr əldə edilməsi üçün xarici təcrübənin öyrənilməsi, təcrübə mübadiləsinin aparılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu məqsədlə müsəlman və qeyri-müsəlman ölkələrinin, o cümlədən dünyaca məşhur Oksford və Kembric Universitetlərinin tədris proqramları öyrənilir, müxtəlif dünya universitetləri ilə əməkdaşlıq qurulur.

ƏDƏBİYYAT

1. Paşazadə A.H., “Qafqazda islam”. Bakı, “Azərnəşr”, 1991.
2. Məmmədəliyev V.M., “Quran və elm”. Bakı, “Qismət”, 2005.
3. د. يوسف القرضاوي، الرسول والعلم، مؤسسة الرسالة، بيروت، 1991.
4. Məmmədov C.V., Şəmsəddin əs-Səxavi və onun “Richanul-kəffəti fi bəyəni nubzətin min əxbəri əhlis-süffə əsərinin İslamda yeri”. Bakı, “Nafta-Press”, 2012.
5. Kazıcı Z., “İslam medeniyeti və müesseseleri tarixi”. İstanbul, “Emre” matbaası, 2003.
6. “Azərbaycan tarixi”, I cild. Bakı, “Çıraq”, 1994.
7. ياقوت الحموي، شهاب الدين أبو عبدالله بن عبدالله، معجم البلدان، الناشر: دار صادر-بيروت. تاريخ الاصدار: 1397هـ-1977م.
8. Həsənov S.S., “Din təhsili və dini təhsil müəssisələri”. Bakı, “Elm və təhsil”. 2016.
9. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin bülleteni. № 1, sentyabr-oktyabr, 2001.

д.ф. по теологии Джейхун Мамедов

РЕЛИГИОЗНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история религиозного образования в Азербайджане. Здесь подчеркивается, что со времени распространения ислама в Азербайджане, в регионе начали функционировать различные медресе, здесь выросли многие известные личности, и азербайджанские ученые внесли большой вклад в исламскую культуру. После оккупации Азербайджана царской Россией, к деятельности медресе были применены ограничения, а после создания советского правительства, их деятельность была полностью прекращена, и многие религиозные ученые были убиты. В статье также отмечается, что после нескольких лет репрессий, в частности, накануне распада Советского Союза, в Бухаре (Узбекистан), Самарканде (Узбекистан), Казани (Татарстан) и других городах Союза были созданы учебные центры, где преподавались религиозные науки, и мусульманское население СССР, в том числе азербайджанцы направились в эти центры для изучения религиозных наук.

В работе также дана информация о том, что после обретения Азербайджаном независимости, в нашей стране уделяется большое внимание религии, начали функционировать новые учебные заведения.

Ключевые слова: история, медресе, ислам, ученый, независимость

PhD Jeyhun Mammadov

RELIGIOUS EDUCATION IN AZERBAIJAN ABSTRACT

The article discusses the history of religious education in Azerbaijan. It emphasizes the emergence of various madrasahs, growth of many famous personalities, and contributions of Azerbaijani scholars to Islamic culture since the spread of Islam in Azerbaijan. The author sheds light on the restriction of the activities of madrasahs after the occupation of Azerbaijan by tsarist Russia, their elimination and execution of religious scholars after the establishment of the Soviet Union.

The article also mentions that religious educational centers were established in Bukhara (Uzbekistan), Samarkand (Uzbekistan), Kazan (Tatarstan) and other cities after the collapse of the Soviet Union, and Muslim population of the USSR including Azerbaijanis attended these centers to study religious sciences. It touches upon government's care for religion and establishment of new educational institutions after Azerbaijan gained its independence.

Keywords: history, madrasah, Islam, scientist, independence

Çapa tövsiyə etdi: i.ü.f.d. Aqil Şirinov